

А н н о т а ц и я

Статья посвящена выяснению места и роли Университета Св. Владимира в этнополитическом пространстве г. Киева в условиях индустриально-бюрократической трансформации украинского общества на этапе революционной ситуации 1900–1904 гг. Впервые в украинской историографии автором сделана попытка очертить влияние студенчества, преподавательского состава и администрации Киевского университета на идеологическое и функциональное поля этнополитического пространства г. Киева, Украины и Восточной Европы в первые годы XX ст.

Ключевые слова: университет, этнополитическое пространство, индустриально-бюрократическая трансформация, студенчество, бюрократия, наемная интеллигенция, освободительное движение, революционная ситуация.

A n n o t a t i o n

Article is devoted finding-out of a place and a role of university of St. Vladimir in ethno-political space of Kiev in the conditions of industrially-bureaucratic transformation of the Ukrainian society at a stage of a revolutionary situation 1900–1904. For the first time in the Ukrainian historiography the author makes attempt to outline influence of students, teaching structure and administration of the Kiev university on ideological and functional parts of the ethno-political space of Kiev, Ukraine and the Eastern Europe in the first years of the twentieth century.

Keywords: university, ethno-political space, industrially-bureaucratic transformation, students, bureaucracy, hired intelligency, liberation movement, revolutionary situation.

Савчинський В. Е.

Севастопольський державний технічний університет

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА: ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті автор спробував проаналізувати деякі аспекти цензурної політики російського уряду щодо періодичних видань, зосередившись безпосередньо на тому, яка саме тематика статей викликала занепокоєння, яким чином влада намагалась будувати свої відносини з періодичними виданнями.

Ключові слова: російське самодержавство, цензурно політична, суспільно-політичне життя.

Одним з осьових гасел ліберальних рухів, які виступаючи за утвердження засад демократичного суспільства, намагаються модернізувати суспільну дійсність у бік демократизації, є проблема вільної преси. Неодноразово питання свободи слова порушувалось у ході європейських революцій ХІХ ст., адже в умовах невибудованих та недосконалих демократичних інститутів модерного суспільства, вільна преса мала відігравати ключову роль у формуванні громадянського контролю за владними структурами. В умовах ХІХ ст., як у Європі так і Російській імперії, преса була основним джерелом поширення інформації, що зумовлювало її надзвичайний вплив на формування громадської думки. З другої половини ХІХ ст. у Російській імперії відбувається стрімкий розвиток журналістики, що супроводжується кількісним зростанням періодичних видань, на сторінках яких з'являються статті з різною тематикою та проблематикою. У цих умовах влада за допомогою механізмів цензури намагається контролювати, спрямовувати, обмежувати різноманітну за змістом та аудиторним спрямуванням інформацію, що подається у періодичних виданнях. Саме добір методів та механізмів цензурного контролю

за пресою складають певну частину інформаційної політики держави. І в цій іпостасі об'єктивний аналіз сучасних відносин держави та преси в Україні не можливий без детального розгляду державної політики уряду Російської імперії щодо періодичних видань.

Науковою новизною нашого дослідження є спроба розглянути деякі аспекти цензурної політики російського самодержавства щодо періодичних видань, її втілення через органи цензури, проаналізувати тематику матеріалів цих видань, що викликала занепокоєння у влади та методи діяльності цензури по недопущенню їх до широкого загалу читачів.

Аналізу взаємовідносин цензури та преси присвячено праці таких дослідників як: К. Арсенєв [6], М. Лемке [10], В. Чернуха [11], Б. Балусв [7], П. Зайончковський [9], Г. Жирков [8].

Однією зі складових реформаторського курсу імператора Олександра II стала цензурна реформа 1865 року, яка започаткувала процес трансформації цензурного відомства в умовах капіталістичної модернізації, пристосування його у відповідності до викликів часу [6, с. 102].

Передумовою запровадження згаданої реформи у Російській імперії став стрімкий розвиток журналістики протягом 50-х рр. XIX ст., що характеризувався значним зростанням кількості приватних періодичних видань. За даними публіциста, історика цензури, сучасника К. Арсенєва в останні десять років (1845–1855) царювання Миколи I цензурою було дозволено випуск 6 газет та 19 журналів (серед яких були дитячі, медичні, про моду), а вже у перші десять років (1855–1865) царювання Олександра II – 66 газет та 156 журналів. Право висвітлювати політичні події при Миколі I мали лише 2 газети, то в наступне десятиліття, хоч і неформально, воно поширюється на всі періодичні видання [6, с. 5]. І тому ситуацію, що склалась у журналістиці протягом 1855–1862 рр. історики цензури називають періодом “всеохоплюючої гласності”. Історик та державний діяч другої половини XIX ст. барон М. Корфа знаходить таке пояснення цьому явищу: “влада не ставила собі за мету лібералізувати видавничу діяльність, ніяких законодавчих змін у цензурному законодавстві спочатку не передбачалось, але процес лібералізації відбувався стихійно, бо коли в суспільстві виникає потреба свободи слова, то ця потреба стає силою, яку неможливо зупинити” [10, с. 11].

В цих умовах однією з важливих тем суспільно-політичного життя Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. полишалось селянське питання. Воно було ключовою проблемою минулого епохи, а його вирішення мало кардинально вплинути на подальший розвиток Російської імперії. Тому центральна влада прагнула не допустити його обговорення у пресі серед широкого загалу. Аби контролювати ситуацію довкола селянської тематики, уникнути не контрольованості висвітлення цієї проблеми у пресі, уряд встановив особливі вимоги щодо її висвітлення. Так, у циркулярі від 16 січня 1858 р. цензорам не дозволялось допускати до друку статті, в яких би критично трактувались розпорядження уряду щодо “селянських справ” [8, с. 108].

На наше переконання, урядова політика так званої “гласності” в журналістиці й літературі впродовж 1855–1862 рр. було “способом випуску пари з самодержавного механізму”, який мав за мету вивільнити громадське невдоволення. Контрольоване урядовим чиновництвом управління цензурою, хоча і було малоефективним, часто, навіть, імпульсивним, проте дозволяло реагувати на суспільну температуру, відкриваючи і закриваючи “заслони” свободи слова.

Наступний етап у виробленні цензурної політики Російської імперії щодо періодичних видань пов'язаний з діяльністю міністра внутрішніх справ графа Петра Олександровича Валуєва (1861–1868 рр.), який вніс зміни у відносини влади і преси, застосувавши нові форми впливу на громадську свідомість. Зокрема, П. Валуєв аби протистояти поширенню невігідної для уряду інформації приватними виданнями, почав засновувати офіційні періодичні видання. За безпосередньою участю міністра внутрішніх справ було розпочато видання офіційної урядової газети “Северная почта”, редактором якої став відомий тогочасний цензор О. Нікітенко. Цей крок уряду міністр внутрішніх П. Валуєв обґрунтовував таким чином: “Суть та значення офіційної преси полягає перш за все у зменшенні кількості читачів неофіційних видань, а потім спростування завжди тенденційного і майже недобросовісного змісту матеріалів у цих виданнях” [11, с. 42]. У цьому ж напрямку, з ініціативи графа П. Валуєва, було введено нову цензурну практику, яка передбачала таємне державне субсидування популярних серед населення періодичних видань, які погоджувались подавати інформацію у вигідному для уряду світлі. Таке сприяння могли отримати не тільки періодичні видання, а відомі публіцисти [8, с. 131]. З 1862 р. з метою формування позитивного міжнародного іміджу імперії Романових за розпорядженням міністра внутрішніх справ графа П. Валуєва почала передаватись офіційна інформація про події в Російській імперії до міжнародних інформаційних агентств, зокрема, лондонському “Рейтерс” [11, с. 42]. Поряд з забезпеченням непрямого впливу на журналістику та пресу уряд намагався одночасно посилити охоронно-поліцейні функції цензури, вдаючись на початку 60-х рр. XIX ст. до поступової передачі цензурних повноважень від міністерства народної освіти до міністерства внутрішніх справ. Ця цензурна система була закріплена новим цензурним статутом, затвердженим від 6 квітня 1865 р., який відомий в історії журналістики під назвою “Тимчасові правила про цензуру та друк” [10, с. 391-392].

Згаданий статут влада презентувала, як такий, що відкривав можливості для більшої свободи слова, що мав створювати сприятливі умови для видавців та журналістів. Так, перша частина закону передбачала можливість, за бажанням власників, звільнювати від попередньої цензури всі періодичні видання, що існували в обох столицях: м. Москві та м. Петербурзі; а також всі оригінальні твори об'ємом не менші ніж 10 друкованих сторінок, твори перекладної літератури – не менш ніж 20 друкованих сторінок. В усіх інших регіонах від попередньої цензури звільнялись лише державні, університетські газети та видання стародавньої класичної літератури. У другій частині закону зазначалось, що, якщо в періодичних виданнях або оригінальних творах порушувались цензурні норми, то автори чи інші відповідальні особи підлягали судовому переслідуванню, а щодо періодичних видань передбачався ще й адміністративний визиск. Частина третя закону констатувала, що цензура повністю підпорядковується міністерству внутрішніх справ, безпосереднє відання нею належить такому підрозділу міністерства як Головне управління у справах друку (далі ГУД) [5].

“Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.” вступали в дію з 1 вересня 1865 р. [10, с. 391-392]. Цей закон також передбачав, що кожне редакція чи власник безцензурного видання, після отримання ним цензурного дозволу МВС, мало внести завдаток, який у разі порушення ним цензурних правил конфісковувався. З метою контролю за дотриманням норм цензурного законодавства, щоденні та щотижневі видання після їхнього опублікування мали передавати до цензурних комітетів для додаткового перегляду цензором [10, с. 393].

Для решти підцензурних періодичних видань процедура залишалась без змін. Так, кожна стаття мала подаватись на розгляд цензору, який мав подати свій висновок у термін, який би не перешкоджав вчасному виходу номера газети чи журналу. У журналі реєстрації рукописів поданих до цензурного комітету робився відповідний запис з відміткою про схвалення чи заборону. Цензурним статутом регулювалась тематика статей у періодичних виданнях. Зокрема, статтею 73 регламентувався порядок видання газетних публікацій, що стосувались Особи Государя Імператора та членів Імператорської родини. Вони мали друкуватись тільки з дозволу міністра Імператорського Двору [5, с. 3347]. Приватним виданням та приватним видавництвом, зазначено у статті 74, дозволялась публікація законів та офіційних розпоряджень уряду тільки після їхнього опублікування в офіційних виданнях Сенату. Також стаття 75 обмежувала свободу слова при висвітленні судових справ, матеріалів досудового слідства, забороняла поширювати особистісні образи, тощо [5, с. 3347].

Порушення цензурного статуту підпадали під дію статей з “Уложення про покарання”. Так, друк статті у періодичному виданні без дозволу цензури, яка хоч і не містила не дозволеного, підлягало штрафу у розмірі 50 рублів за кожний номер чи надруковану статтю. За опублікування забороненої цензурою статті, редактор перший раз мав сплатити 50 рублів штрафу, другого разу – 100 рублів, третього – 200 рублів [5, с. 3686-3687]. За нормами ряду статей закону (ст. 1035-1045) суд взагалі міг закрити типографію чи періодичне видання, якщо у них вміщено заклики до страйку, або зміни державного ладу, тощо.

У правовому відношенні зміст та тематика статей періодичних видань, окрім цензурного статуту, регулювалась ще й системою циркулярів Головного управління у справах друку, розпорядженнями міністра внутрішніх справ, постановами генерал-губернаторів. Для повсякденного керівництва кожен цензурний комітет чи окремий цензор мали спеціальний кодифікований нормативно-правовий збірник – “Список распоряжений Г. Министра Внутренних Дел, объявленных редакциям газет на основании ст. 140 уст. о цензуре и печати и сохраняющих обязательную силу”, який складався з розпоряджень за період з 1876 по 1897 рр. [1, арк. 178-179]

Водночас тогочасне суспільно-політичне життя імперії характеризувалось наростанням активності опозиційних сил, що сповідували тактику терористичних актів проти представників влади і у відповідь уряд вдавався до посилення репресивних цензурних заходів. Так, “Тимчасові правила у справах цензури та друку 1865 р.” доповнювались ще рядом нових нормативно-правових актів. Наприклад, згідно постанови Ради міністрів від 13 червня 1867 р. аби надрукувати матеріали та звіти дворянських, земських, міських зборів необхідно було отримати окремий дозвіл губернського начальства. Новий закон від 14 червня 1868 р. давав право міністру внутрішніх справ призупиняти на деякий час продаж у роздрібній торгівлі ті періодичні видання, що грубо порушували норми цензури. Тоді вже, як за законом від 6 липня 1872 р. за друк статті без цензурного дозволу міністру внутрішніх справ надавались повноваження накладати арешт на тираж видання або взагалі закривати таке періодичне видання. Законами від 30 січня 1870 р. та 4 лютого 1875 р. журналістам заборонялось подавати інформацію досудового слідства. [11, с. 78-79]. Ведучи боротьбу з революційно-терористичними організаціями, МВС протягом 1879-1882 рр. видає ряд нових розпоряджень, якими забороняє подавати матеріали судових засідань, що розглядали справи пов’язані з політичними злочинами (20 січня 1879 р.). Згодом періодичним виданням також забороняється повідомляти про арешти

за політичними мотивами та висвітлювати хід слідства у цих справах (18 січня 1880 р.). Нарешті, законом від 29 вересня 1882 р. стала заборона друкувати взагалі будь-яку інформацію пов'язану з політичними злочини [1, арк. 178-179].

Після трагічної загибелі імператора Олександра II в результаті терористичного акту уряд вдається до так званої “політики закручування гайок”, яка в першу чергу торкнулась свободи слова. Так, у 1881 р. ГУД розповсюджує циркуляр, яким наказує цензорам забороняти до друку статті, які містили б хоча б натяки на необхідність зміни існуючого державного ладу або які б говорили про недостатність патріотизму у колах представників вищих верств суспільства та пануючої в їхньому середовищі байдужості до інтересів народу [2, арк. 120]. Особливого значення в цей період мав закон від 14 серпня 1881 р., за яким генерал-губернатори здобули право у разі оголошення надзвичайного стану в губернії чи повіті закривати всі газети та журнали [7, с. 35-36]. У 1881–1882 рр. ГУД видало ряд розпоряджень, направлених проти поширення періодичними виданнями негативної інформації стосовно селянського землекористування та землеволодіння, умов життя селян у пореформений час [1, арк. 136]. Розпорядженнями 1881, 1882 та 1898 рр. МВС та ГУД забороняється друк статей у журналах і газетах, які б висвітлювали університетське життя, а саме розголошували інформацію про студентські виступи, покарання студентів за участь у них та про пануючі внутрішні негаразди в повсякденному житті як у світських так і у духовних навчальних закладах [1, арк. 178-179].

Поза увагою цензури не полишається і сатира у періодиці. Зокрема, у квітні 1885р. було розповсюджено циркуляр ГУД, за яким цензорам вказувалось про необхідність звернення особливої уваги на гуморески та анекдоти, оскільки в них можуть міститись образливий для влади зміст як стосовно конкретних службовців, так і чиновницьких посад взагалі.

На початку 1890-х рр. в імперії загострюється робітниче питання і відразу з'являються циркуляри, якими забороняється друкувати статті, які б містили негативні судження про матеріальне становище робітників, про конфлікти з роботодавцем, про робітничі виступи [1, арк. 178-179].

Результатами посилення цензурних норм та пильності цензурних органів, як зазначає дослідник П.Зайончковський, за порушення цензурного законодавства протягом 1881–1894 рр. стало зростання кількості адміністративних визисків, які накладались на періодичні видання: за перші 7 років їх було накладено 104, за інший період – 70; всього щодо періодичні видання було застосовано 174 адміністративних визисків; а 15 видань за порушення цензурних норм були закриті [9, с. 280-281].

У полі зору цензури завжди полишалось і питання щодо сфер вжитку української мови. Так, циркуляр ГУД від 24 лютого 1881 р. містив такі настанови цензорам: “Не дозволять к напечатанию статей пропагандирующих мысль о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусского наречия в церковной проповеди, школе и вообще относится с особой внимательностью к статьям о малорусском наречии” [3, арк. 292]. Подібного спрямування був і циркуляр ГУД від 15 березня 1898 р., розісланий цензурним комітетам та окремим цензорам, який звертав увагу цензорів щодо матеріалів пов'язаних зі святкуванням ювілею польського поета Адама Міцкевича і вимагав не допускати статей, які б інформували широкий загал громадськості про цю подію, надаючи їй політичного забарвлення [4, арк. 89].

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. у Російській імперії офіційна влада, реагуючи на соціально-політичної реалії, вибудовувала відповідним чином державну

цензурну політику. Шляхом законодавчого обмеження тематики статей періодичних видань та попереднього розгляду цензурою їхнього змісту, журналісти втратили можливість висвітлювати у періодиці гострі суспільно – політичні теми з власними критичними оцінками. Редакції столичних періодичних видань в умовах постійної небезпеки бути оштрафованими або, навіть, забороненими, уникали публікувати критичні щодо урядової політики матеріали. Натомість на формування громадської думки впливали або офіційні урядові або неофіційно субсидійовані урядом періодичні видання. Така політика у інформаційній сфері дозволяла уряду контролювати зміст інформації та захищати від відкритої критики існуючу самодержавну систему. Разом з тим, жорстка цензурна політика мала своїм наслідком зростання ролі революційної нелегальної преси, а саме питання про свободу слова стає одним з ключових програмних завдань ліберального та революційного рухів.

Використана література:

1. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 294, оп. 1, спр.4а, арк. 178-179
2. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 294, оп. 1, спр. 4а, арк. 120
3. ЦДІА України в м. Києві – Ф. 293, оп. 1, спр. 552, арк. 292
4. ЦДІА України в м. Києві – Ф.294, оп.1, спр.4а, арк.89
5. Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А. А. Добровольского. // Сост. А. А. Саатчиан. Книга 2 Т. VIII-XVI. – СПб., 1911. – 4679 с.
6. *Арсеньев К.* Законодательство о печати. – СПб., 1903. – 264 с.
7. *Бацурев Б.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – М., 1971. – 254 с.
8. *Жирков Г.* История цензуры в России XIX–XX вв. – М., 2001. – 368 с.
9. *Зайончковский П.* Российское самодержавие в конце XIX века. – М., 1970. – 444 с.
10. *Лемке М.* Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – С-Петербург, 1904. – 515 с.
11. *Чернуха В.* Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы XIX века. – Л., 1989. – 205 с.

А н н о т а ц и я

В статье освещены некоторые аспекты цензурной политики российского самодержавия в отношении периодических изданий, акцентируя внимание на специфике построения взаимоотношений с издателями периодических изданий.

Ключевые слова: *российское самодержавие, цензура, цензурная политика, общественно-политическая жизнь.*

A n n o t a t i o n

In the article some aspects of censorial policy of Russian autocracy are lighted up in regard to magazines, accenting attention on the specific of construction of mutual relations with the publishers of magazines.

Keywords: *Russian autocracy, censorship, censorial policy, social and political life.*